



Elşən Mirişli

Gence şəhəri
tarixçi

XI Yazı

Hakimiyyətinin on beşinci ilində oğuzlara itaətə boyun əyən Uyğur nəslindən Anklı Arslan xan düşmənçiliyə başladı. Oğuz yabqularının hakimiyyətinə qarşı üsyan etdi (Bu hissə Əbül-Qazidə başqa cür səslənir: "Qanlı Yavının iki oğlu vardı: böyüyünün adı Mur Yavı, kiçiyinininki isə Qara Alp Arslan idi. Qanlı Yavı ölərkən öz yurdunu iki yerə böldü. Türküstan və Yenikəndi Mur Yavıya, Talas və Sayramı Qara Alp-Arslana verdi. Bir neçə ildən sonra Qara Alp Arslan böyük qardaşı Mur Yavı ilə düşmənçilik etməyə başladı. Ən kəşafətli adamlar işə qanşib onları bəndə etməyə uzun müddət dila tutdular. Lakin Qara Alp-Arslan razılaşmadı). Uladmur Yavqu xan ordunu yığib onu savaşa çağırdı. Bu savaş üçün gərək olan bütün yaraq və sursat ehtiyacını Sayram şəhərində tam ödəyəndən sonra Talas şəhərinin sərhəddində Anklı Arslan xanın ordusu ilə qarşılaşdı. Üç gün üç gecə savaşıdılar. Uladmur güc gəlib onları əzdi və Anklı Arslan xan öz bəyləri ilə birgə bu savaşlarda öldürüldü (Əbül-Qazidə: "Hər ikisi qoşun çıxardı və onlar Sayram yaxınlığında savaşıdılar. Mur Yavı qalib gəldi. Qara Alp-Arslan döyüşdə həlak oldu"). Əvvəllər onlara verilmiş vilayətləri geri aldı və bu qəbilələrdən keçmiş otuz illik vergisini aldı. Tam bir il ölkədə qaldı. Ölümdən qurtarıb ordunun qalqları Uladmur Yavqu xanın hüzuruna gəlib, öz günahlarını boyunlarına akdılar və ona qulluq etməyə hazır olduqlarını bildirdilər.

Anklı Arslan xanın kiçik yaşlı bir oğlu vardı. Bir gün onu Uladmur Yavqunun yanına gətirdilər. Uşağı görüb çox əzab çəkdi, gözündən yaş axırdı dedi: "Yazıq! Atalarımız vilayəti Uyğurlara vermişdilər. Əgər Anklı Arslan xan boş ümidlərə qapılıb belə nanəciblik etməsəydi, bu uşaq belə kədərli və yetim qalmazdı".

Uşağı Alp Taqvac-xan adlandırılıb bu vilayətin padşahlığını ona verdi. Ona mümkün qədər yaxşılıqlar edib Uyğur bəylərinə dedi: "Ata-babalarımız sizə hər zaman kömək etmiş, qorumuş və yaxşılıqlar etmişlər. İnşallah mən də bundan sonra bu yolla gedəcəyəm. Siz də təmiz ürəklə və bütünlüklə bizə itaət edib minnətdarlıq yolunu tutsanız və həmişə bizə bəxşiş göndərsəniz, bəs edər. Beləliklə, sizin hər gözəl davranışınıza biz də cavab verəcəyik. Amma bir daha, allah eləməsin, bizə qarşı çıxıb dikbaşlıq etsəniz, üsyankar qullara nə edilirsə, sizin cəzanız o olacaq".

Bu sözləri söyləyib oradan geri döndü və öz paytaxtına getdi. Atası və dövlət bəyləri onun şərifinə toy qurdular. Bu yığıncaq və toyolar o qədər xoş keçdi ki, atalarından miras qalan torpaqları bu uşağa verməyi qərara aldılar. Uyğurlardan alınan bütün esirlərin geri qaytarılmasını buyurdu. Bunun üçün mülkətin dörd tərəfinə carçılar göndərilib esirlərin geri qaytarılmasını elan etdilər. Toplanan Uyğur esirlerini Alp Taqvac xana göndərdi. Hər yerdə sülh bərpası oldu və dinclik yenidən qaytarıldı. Bundan sonra atası Tigen Bile Biçken Kayı Yavqu xan öldü. Uladmur xanın bütün padşahlığı yetmiş beş il çəkdi. Lakin onun oğlu yox idi. Uladmurun ölümündən sonra Kayı Yavqu xanın oğlu Qara Alp hökmdar oldu. Atası Urce xanla savaştan zaman onu düşmənləri bəşikdən oğurlamışdılar. Sonra geri döndü atasını sağ görmüşdü (Əbül-Qazidə: "Mur Yavının qanuni arvadlarından övladı yox idi. Urca xan adlı birisi-

nin ilinə basqını zamanı o, bir qadını esir aldı; onu bir neçə gün öz yanında saxlayıb geri qayıtdı. Həmin qadın öz yurduna qayıdıb dedi: "Mən Mur Yavı xandan boyluyam". Bir neçə aydan sonra onun oğlu oldu. Adını Qara qoydular. Oğlan dayılarının yanında böyüdü. İgidlik çağına çatan kimi qaçıb Mur Yavı xanın yanına gəldi. Mur Yavı onu oğulluğa götürdü. Mur Yavı öləndə xalq yığışaraq onu xan seçdi"). Uladmur Yavqu xanın yetmiş beş illik padşahlığından sonra Qara xan taxta keçdi və iyirmi iki il padşahlıq etdi. O, öləndən sonra isə...

Qara xanın oğlu Buğra xanın padşahlığı və mülkət taxtına çıxması.

Yavquların varisi olmadığından onların nəslı kəsildi. Qara xanın oğlu Buğra xanı padşahlıq taxtına oturtdu-

laxşısı ortadır". Bəylər bu sözlərdən anladılar ki, ortancıl oğlu Qoru-Tekini seçdi. Bundan sonra yığılıb yeddi gün toy etdilər və Qoru-Tekini taxta oturdular. Sonra Qoru-Tekin atasının yanına gəlib belə dedi: "Ay ata, neçə ildir ki, evin küncündə oturub yas tutursunuz. Bu yalqızlıqdan nə çıxar?" Sonra atasını çölə çıxartdı və birlikdə ova getdilər.

Ovda Qoru-Tekin bir dağ ceyranına ox atdı. San Qul adlı birisi bu oxu tapıb Qoru xana gətirdi. Qoru xan dedi: "O sədaqət və səmimiyyətdən bu oxu mənə gətirdi". Onunla çox gözəl danışdı, onu "ləşkərkeş" bəylərinə ucaltdı. Ona yüksək yer və rütbə verdi. Ovdan qayıtdıqdan sonra Qoru xan atasına dedi: "Anamın yerini tutmaq üçün sənə bir qız alacağam". Buğra xan ağlayıb dedi: "Hansı bir qadın anan Banu (Bayır) Xatının yerini tuta bilər? Həm də mən qadınlardan qaçı-

ki: "Sənin oğlun Qoru xanın mənə qarşı çirkin və utanmaz arzular bəsləməsi heç layıqdır (rəvadır)? Bax bu da onun evə gəldiyini göstərən ayaq izləri". Buğra xan bu hadisədən hiddətlənib çox qəzəbləndi və bəyləri çağıraraq bu hadisəni onlara danışdı. Bəylər dedilər ki, doğrusunu öyrənmək üçün ən yaxşısı budur ki, onu tutub gördüyü günahı və alçaqlığı özündən soruşaq. Buğra xan buna razılıq verdi. Qoru xanın evinə və qaçışına gəldilər. O hələ yatırdı. Bəylər dedilər ki, səni tutmaq üçün buyruq var. Qoru xan çaşdı və fikirləşdi ki, yəqin Antlıq Sarıqulbaş gəlmişdir. Belkə düşmən gəlmiş və mənə tutmaq istəyir. Lakin bəylər dedilər ki, səni atanın əmri ilə tuturuq. Qoru xan dedi: "Madam ki, atanın əmri ilə mənə tutursunuz, onda buyurun". Əllərini uzatdı və onu tutdular. Qadın sözlədiklərini ondan soruşdular. Qoru xan belə vavab verdi: "Belə görünür

əjdahalara tapşırmaq istədi və gözlerini çıxarmağı əmr etdi. Sonra onu iti gedən çöl dəvəsinə mindirib bir zənci aşpazı da ona qoşdular. Ağasını qorusun. Zənci dəvənin yedəyini əlinə alıb bu səhra ilə iki aylıq yola düzəldi. Bu vaxt Qoru xanın sipəhsalrı və leşkərkeşi olan Antlıq Sarıqulbaş yox idi. Geri dönüb bu acı xəbəri eşitək çox düşündü və öz-özünə dedi: "Atası Buğra xanı öldürüb başını oğluna aparacam, onu yoldan döndərüb taxta oturdacağam. Lap gözleri görməsə də hökm verə bilər". Lakin bir qəder də düşünüb dedi: "Mən atamı necə sevirəmsə Qoru-Tekin də öz atası Buğra xanı ele sevir. Belədirsə onu öldürsəm heç xoşuna gəlməz. Yaxşı bir iş görüb qulluq etmək istəyirəm, bundan tərsinə pis iş görmüş olaram. Qoy bir onu tapım, ondan rüxsət alsam, geri dönüb atasını öldürərəm". Tələsik atlanaraq getdi.

Bir sabah onlara yetişdi. Qoru-Tekin at nalının səsinə eşidib zənciyə dedi: "Bax gör arxamızca gəlib çatmaq istəyən kimdir? O cavab verdi: "Boz atın üstündə bir adam oturmuş və atın sinəsinə bir qara qotaz (kutas)

Cami ət-təvarixin Oğuznaməsi

lar. Doxsan ildən sonra onun üç oğlu oldu. Ən böyüyü İl-Tekin, ortancıl Qoru-Tekin, ən kiçiyi də Bəy-Tekin idi. "Tekin" sözünün mənası gözəlliyi deməkdir. "Buğra xan yeməyi (aşı)"



adlı yemək onunla bağlıdır. Deyilirlərə görə belə hadisə olmuşdur: Bir gün əsgərlər ac qalmış və "nə bişirək?" deyə somuşlar. O da cəld bir qəder xəmiri götürüb əlində yoğurmuş və qazana atmışdır. O zamandan bu günə qədər bu yemək onun adıyla adlanır.

Onun dövründə haqq-ədalət var idi. Hər bir kəs öz haqqını alırdı. Xalq bolluq və ucuzluq içərisində yaşayırdı. Üç oğlunun anası Bayır Xatın (Banu Xatun) adlı çox ağıllı, bilikli və görür-götürmüş bir arvadı var idi. Ölkədəki işlər üzrə çox zaman o, hökm verirdi. Bir gün bu qadın öldü. Buğra xan üç il yas tutdu, otaqdan bayıra çıxmıdı, saçlarını kəsmədi. Buğra xan qocalmış və zəifləmişdi, getdikcə də daha da gücdən düşür (geri gedirdi?). Onun bu halını gören bəylər nəhayət soruşdular: "Üç oğlundan hansını öz yerinə xan seçirsən?" Buğra xan cavab verdi: "Məsləhətləşin, bəylər kimi istəşə onu da qoyun". Lakin onlar birlikdə bu vəzifəni biri digərinin üstünə atırdı, bir-birinin reyini öyrənirdilər. Sonra bəylər bu vəziyyət haqqında Buğra xana bildirdilər. Buğra xan soruşdu ki, siz kimin haqda düşünürsünüz? Onlar cavab verdilər ki, "hər üçü də seçilməyə layıqdır, taxt-taca layıqdır. Hökm sizindir!" Buğra xan dedi: "Hamısından

ram, biz ata-oğulu küsdürür, ortalığa nifaq salar". Qoru xan bəylərbəyi olan Künce bəyin hədsiz qızını atası üçün istədi (Əbül-Qazidə "Əfsas ilində Eqrenca adlı birisinin gözəl bir qızı vardı. Onun öz yurdunda adı Korkeli Yaxşı idi). Bir dəfə toy idi. Qış mövsümü idi. Buğra xan sərxoş olub yatmışdı. Buğra xanın arvadı Qoru xanı yalrıq görüb, onun xoşuna gəlmək üçün başındakı bitləri təmizləmək istədi. Qoru xan hər halda anam hesab olur deyərək çəkinmədən başını onun dizinə qoyur. Qadın ona dedi: "Məni atan üçün istədin, amma heç mənə baxmırsan və mənə bir qocanın əlində esir etdin". Qoru xan kişilik qeyrəti və heysiyyətinin tapdandığını görüb qəzəblə dedi: "Sən qəlbində (özündə) belə bir çirkin istəyi necə daşıyırsan? Sabahdan gec olmayaraq atmla danışıb sənə layıq olduğun cəzanı verəcəyəm". Sonra oradan çıxıb evinə gəldi və yatıb yuxuladı. Qadın bu siri bilib yayılacağından və hamının yanında rezil olacağından qorxdı. Onu qabaqlayıb bir hiylə işlətməyi qərara aldı: Qoru xanın evindən iki-üç qız çağırırdı. O gecə təsadüfən qar yağmışdı. Qızlardan biri Qoru xanın çəkməsini geyinərək Buğra xanın evinin qapısına qəder ayaq izləri qoydu. Səhər qadın keçib gəlib əri Buğra xana dedi

ki, mən olanları atama deməkdə gecikmişəm. O, daha cəld tərpenib mənədən qabağa düşüb. Ən yaxşısı sonra görəcəyini işi dilinə getirmə. Ağıllı adamlar demişdilər ki, dilə düşən iş ziyan gətirər. Bu öyüd insanları tutmadıqları işlərdən danışmamamağı nəsihət edir, çünki bu axırda insana zərər gətirir". Sonra özü ilə bu qadın arasında baş verənlərdən açıq danışdı. Bəylər sorğu zamanı onun sözlədiklərini atasına bildirdirdilər. Qoru-Tekin deyir: "Düzdür ayaq izi onunundur, ancaq o belə bir iş tutmayıb, belə bir alçaqlığı etməyib". Buğra xan bəylərdən soruşdu: "Bu barədə sizin fikriniz nədir?"

O zamanlar "Div qayası" adlı yüksək bir dağın ətəyində əjdaha vardı (Div qayası yeni Çu çayı hövzəsində yerləşirdi). Bu dağın ətəyində Əndək adlı çox geniş bir düzənlikdə üç dəne böyük ağac vardı. Hər ağac bir çeşmənin ayasında bitmiş və hər ağacın altında iki mavi əjdaha vardı. Əgər birinin günahı olarsa, onu yaralayıb əjdahanın yanına göndərirdilər. Əgər doğrudan günahı varırsa, əjdaha onu bir anda yeyirdi. Yox əgər günahsız və təmiz isə, onda yaralı vücudu sağalırdı. Yaxşı, ya pis adam olmaları orada-cayında baş verirdi. Buğra xan onun xəyanətkar olub-olmadığını ayırd etməyi

bağlamışdı. Onda Qoru xan dedi: "E-lə isə bu mənim dostluğa and içmiş olan Antlıq Sarıqulbaşdır. Əgər qardaşların olsaydılar, atlan qara, qotazı isə ağ olardı". Bir-birlərinə yaxınlaşanda atlardan endilər. San Kulbaş Qoru-Tekin əl-ayağını öpüb ağladı. Qoru-Tekin dedi: "Ey mənim vəfalı dostum! Mənim üstümdə sənin haqqın böyükdür. Mənim qardaşlığının da yerinə sən gəldin. Geri qayıt, evinə, uşaqlarına bax. Mən günahsız olduğumu bilirəm və bilirəm ki, evə sağ-salamat qayıdacam. Əgər nəlicə başqa cür olarsa, evimə və uşaqlarıma sən bax".

Antlıq Sarı Kulbaş ağladı və dedi: "Mən geri dönməyəcəyəm. Yaxşı, ya pis olsa da səninlə qalacağam".

Oğuzların adət və ənənələri

Oğuz elində qadınlar digər türk elərində və cahiliyyə dövrü ərəblərində olduğu kimi, kişilərdən uzaq gəzmir, üzlerini örtmürdülər. Bütün tarixi mənbələrdə Oğuz türkləri Yaxın Şərqi ən mədəni insanları kimi təqdir etmişdi. Bununla bərabər, oğuzlarda fahişəlik və uşaqbazlıq halları yox idi. Türk qadınları islam dünyasında iftəli qadınlar kimi məşhur idilər.

Oğuzlarda öldürülənlərin qisasını almaq, yəni qan davası adətində də vardı. Onlar da cahiliyyə dövrü ərəblərində olduğu kimi, atası öləndə oğlu ögey anası ilə evlənirdi. İbn Fədlanın gördüyü oğuz sūbəbaşı Ətrək atası öldükdən sonra ögey anasını almışdı.

Evlənmə adətində kalım və ya başlıq vermək adətə yayılmışdı. Toğrul bəyin 1063-cü ildə xəlifə əl-Qaim Bisməllahın qızı ilə evləndiyi zaman bir otaqda kürsü üstündə oturan gəlinə baş çəkəndən sonra həyatə çıxdığı, orada bəyləri ilə birlikdə sevinc içində rəqs etdiyini və bu əsnada türkcə mahnılar oxuduğunu bilirik. Toy edərək Toğrul bəyin 70 yaşı vardı. Əbül-Fərc vasitəsi ilə bu məlumatdan xəbərdar olan Bartold ruslarda "plyaska prisyadki" adlı rəqsin türklərdən alınma biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşdür. "Cami ət-təvarixin Oğuznaməsi"-də oğuzların üz şəkillərinin əvvəlcə digər türklərininki kimi olduğu, Mavara-ünnəhrə gəldikdən sonra yeni iqlim və suyun təsiri altında şəkillərinin tədricən dəyişdiyini yazılır. Bu əsərdə göstərilir ki, oğuz türklərinin (türkmanların) üz şəklinin düz olduğu, monqolo-İd xüsusiyyətləri daşmadığı göstərilir. Türkmanları görə Avropa səyyahları onların qadınlarının xüsusilə gözəl olduğunu bildirdilər.

(ardı var)